Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 115 1994

Svenska Litteratursällskapet

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Lars Lönnroth, Stina Hansson
Lund: Ulla-Britta Lagerroth, Margareta Wirmark
Stockholm: Kjell Espmark, Ulf Boëthius, Ingemar Algulin
Umeå: Sverker R. Ek
Uppsala: Bengt Landgren, Torsten Pettersson, Johan Svedjedal

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,
Slottet, ing. A0, 752 37 UPPSALA

Distribution: Svenska Litteratursällskapet,
Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 UPPSALA

Utgiven med stöd av
Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Samlaren* skall lämnas dels på diskett (företrädesvis i ordbehandlingsprogrammen Word för Windows, Word för DOS eller Word Perfekt), dels i form av utskrift på papper.

ISBN 91-87666-09-X
ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Reklam & Katalogtryck, Uppsala 1995

Övriga recensioner

Gunilla Dahlberg: *Komediantteatern i 1600-talets Stockholm*. Stockholmsmonografier utgivna av Stockholms stad. Stockholm 1992.

Endast under korta perioder av 1600-talet hade Stockholm en fast teaterscen med tillhörande ensemble. Den teater stockholmarna fick se var den som kringresande vandrartrupper förde med sig. Därför hör de vandrande komedianttrupperna, deras repertoar och uppträdanden till en första rangens angelägenhet för den som vill lära känna 1600-talets teater i Sverige och kulturliv överhuvudtaget.

Uppgiften att utforska denna viktiga del av kulturlivet har Gunilla Dahlberg tagit på sig. Hon är sedan hon 1976 disputerade på en avhandling om *Dän Swänska Theatren* väl skickad för uppgiften. Hennes avhandling, som var första delen av planerade två, var synnerligen förtjänstfull i skickligt utnyttjande av arkivkunskaper och akribi i de vetenskapliga resonemangen, och vid min fakultetsopposition uttryckte jag en önskan om att hon måtte beredas tillfälle att göra också andra delen färdig. Det har nu inte blivit så, men med utnyttjande av kortare forskningsterminer och framför allt fritid har hon nu efter många års ihärdigt arbete gett oss vad mer är: en magnifik bok om hela den verksamhet komedianterna bedrev i Sverige under 1600-talet. Enligt titeln handlar boken bara om Stokholm, men dels skedde den mesta teaterverksamheten där, dels kom komedianterna ofta dit från landsortsstäderna, varför Gunilla Dahlberg många gånger kommer att säga rätt mycket också om dessa.

Detta arbete är resultatet av ett sällsynt ihärdigt arkivstudium. Att forska i arkiv betyder inte bara att noggrant gå igenom de dokument som närmast rör företeelsen ifråga. Man måste ha fantasi, tillräcklig fantasi för att inse vilka slags arkivmaterial som kan tänkas ge upplysningar och att göra kombinationer mellan de olika slagen. Dahlbergs bok skulle vara obligatorisk i arkivforskarens utbildning. Här kombineras material som direkt handlar om teatertrupperna med slottsräkenskaper, olika slags personakter, sändebuds och andas dagböcker, brev, affischer etc. Genom att ställa samman dessa material och pröva de upplysningar de ger har Dahlberg kunnat göra en minutiös kartläggning av vandrartrupperna, deras resor och framträdanden. Flera tidigare uppfattningar har hon kunnat revidera. Sålunda introducerades franskklassicistiskt drama i Sverige inte, som man menat och jag menade när jag på 1970-talet skrev om saken, inte med Aurora Königsmarcks föreställning av Racines *Iphigénie* 1684 utan redan tio år tidigare, då Fornenberghs trupp spelade i Lejonkulan. Viktigare är kanske de nya bestämningarna om utseendet av den s.k. Lejonkulan, som var platsen för mycket av komedianternas verksamhet. Vidare har den vanliga föreställningen om komediantdramat som skapat och spelat för att tillfredsställa en enkel publiks smak ifrågasatts och starkt nyanserats.

Boken är oerhört stoffrik och väldokumenterad men ändå inte svår att ta sig igenom, då den är väl disponerad och pedagogiskt upplagd. Den är också rikt illustrerad, och bilderna ger nästan alltid stöd åt texten. Och den är välskriven. Bara någon gång hittar man fel som »påtalar» då »påpekar» avses.

Efter inledande bestämningar av syfte och termer samt en forskningsöversikt följer ett kapitel om de olika vandrartrupperna på kontinenten, de engelska, de holländska och tyska. Därifrån kommer Dahlberg till det egentliga ämnet för undersökningen. Först behandlas i ett stort kapitel komediantbesöken i Stockholm i kronologisk ordning från Gustav Vasas tid och fram till frihetstiden. Två drottningar visar sig ha haft stor betydelse: först Maria Eleonora, sedan Hedvig Eleonora. Drottning Kristina gjorde däremot föga för vandrartrupperna, hennes intresse var baletten och den anspråksfulla hovteatern.

Ett mindre – men inte mindre substantiellt – kapitel ägnas åt vandrartruppernas scener. Det är där utredningen av Lejonkulans teater görs. Eter detta följer bokens andra stora kapitel, som gäller repertoaren. Dahlberg kan där konstatera att mycket av tidens viktiga drama blev känt i Sverige genom komedianterna och att dessa haft betydelse för den svenska dramatiken men på andra sätt än vad man menade, då man trodde att komedianternas föreställningar var bullriga och presenterade pjäserna i förgrovad form.

Gunilla Dahlbergs bok om Komediantteatern är ingenting mindre än en forskningsbragd. Den förtjänar att kallas magistral. Ingen som i framtiden vill utforska svenkt kulturliv under 1600-talet, det må gälla teater, litteratur, bildkonst eller musik, har råd att gå förbi den.

Bernt Olsson

Stig Örjan Ohlsson: *Urban Hiärnes språkvetenskapliga författarskap*. II. *Urban Hiärnes Oförgrijpelige Tanckar*. III. *Språkforskaren Urban Hiärne*. Ambla Förlag, Lund 1991–1992.

Urban Hiärne (1641–1724) är en av dessa den svenska stormaktstidens män med en väldig bredd i sina intressen och kunnande. Hiärne gjorde sig i sin ungdom känd som författare. Han skrev tragedien *Rosimunda*, den lilla romanen *Stratonice* och ett antal kärleksdikter och tillfällesdikter. Han blev aktiv som medicinare och naturvetenskapsman, invaldes i Royal Society, upptäckte och marknadsförde Medevi hälsobrunn och inrättade ett kemiskt laboratorium. På äldre dagar framträdde han också som språkman. År 1717 gav han ut en bok om svensk rättstavning, *Ortographia svecana*. Den blev

angripen av Jesper Swedberg, som hävdade sina rättstavningsprinciper i *Heders Förswar* 1719. Hiärne svarade då med *Oförgrijpelige tanckar*, som dock aldrig blev tryckt.

Författaren Urban Hiärne är väl känd genom Olof Strandbergs avhandling *Urban Hiärnes ungdom och diktning* av 1942. Naturvetenskapsmannen Hiärne har Sten Lindroth skrivit om i »Hiärne, Block och Paracelsus» i *Lychnos* 1941 och i sin Svensk lärdomshistoria. Språkvetaren Hiärne är betydligt mindre känd. Någon mer ingående undersökning har inte gjorts. Detta söker Stig Örjan Ohlsson, docent i Köpenhamn, med en avhandling om Skånes språkliga försvenskning i bagaget att råda bot för. Han gör det i en stor satsning, avsedd att leda till fyra volymer. Av dessa har den andra, en utgåva av Oförgrijpelige Tanckar och den tredje, en monografi över Språkforskaren Urban Hiärne, nu kommit ut. Den första volymen skall bli en utgåva av *Ortographia svecana* och den fjärde en presentation på engelska av Urban Hiärne.

Eftersom min recension vänder sig främst till litteraturvetare, skall jag hålla mig mest till det som har litteraturhistoriskt intresse i de båda nu utgivna böckerna. Bägge vittnar om att utgivaren äger den mångsidiga beläsenhet som är nödvändig för den som sysslar med Hiärne. Kommentaren till utgåvan ger de upplysningar man behöver, vare sig de är språkhistoriska, personhistoriska eller litterturhistoriska. Intressant och karakteristiskt för Hiärnes sammansättning av intressen är att han använder *retort* som metafor för sin skrift! Det torde han ha varit ensam om. För ord använder han metaforen mynt. Ohlsson visar att samma metafor finns hos Bacon. I själva verket är den mycket vanlig; det finns en mängd exempel från antiken och framåt. Som många av stormaktstidens män, t.ex. Stiernhielm, strävade Hiärne efter att ersätta låneord med svenska ord. Goda förslag, som dock aldrig fick anlsutning, är *sjelfdriftig* för automatisk, *nymakare* för novator, *ordawäf* för syntax. Purist kan man dock inte kalla Hiärne. Han försöker inte hitta ersättningar till ord som *flatterie* (smicker), *intimation* (kungörelse) eller *confundera* (blanda samman).

Monografien ger bilden av en på alla områden synnerligen vetgirig man, en vetgirighet som grundlades redan i barndomen. Hiärne växte upp i Nyen, hade alltså en födelseort som låg lika långt österut som Edit Södergrans. Han rörde sig i en språkblandning liknande hennes. Fadern var präst och svensktalande, men många i församlingen, som från 1648 var Nyen, var finsktalande. Köpmannaklassen dominerades av tyskar. Runtom fanns också rysk befolkning. Ohlsson menar, säkert med rätta, att det tidiga mötet med många språk blev av betydelse för Hiärnes språkintresse. Hiärne studerade i Dorpat och sedan i Strängnäs. År 1661 kom han till Uppsala universitet. Han utvecklade där, tillsammans med bröderna Columbus och andra den litterära verksamhet jag redan berört. Men han kom också i kontakt med cartesinismen och den nya vetenskap som börjat tränga in i Sverige. År 1667 besökte han mineralbrunnar i Tyskland och Holland, och sommaren 169 kom han till London, där han invaldes i Royal Society. Sedan följde vistelse i Paris.

Ohlsson redogör för de olika impulser Hiärne kan ha fått från sina resor. Hans huvudintresse rör givetvis det som utvecklade språkmannen Hiärne, men det går sällan att skilja från annat. Ett utförligt kapitel ägnas åt Royal Society, där naturvetenskapliga intressen parades med idéer om språket, inte sällan hos en och samma person. John Wilkins diskuterade frågan om engelskans lämplighet som vetenskapligt språk och John Wallis gjorde viktiga instser inom fonetiken, insatser som blev bestämmande för Hiärnes tankar. Helt kuriöst men kanske inte så främmande för vår tid med dess försök att skapa översättningsmaskiner och annat är fransmannen Cordemoys tankar om ett talande huvud. Cordemoy såg den mänskliga talapparaten som en maskin, han bestämde de olika språkljudens lägen och menade att man skulle kunna konstruera en talande maskin. Fonetiken var i centrum för intresset vid denna tid, inte minst inom retoriken. En reflex av intresset finns i Molières *Le Bourgeois Gentilhomme* (1670), där borgaren ges en lektion i fonetik, för att han skall tala som en adelsman. På sina resor och senare skaffade Hiärne sig ett ansenligt bibliotek. Det är länge känt att han ägde den kanske första Shakespeare-utgåva som hittade till Sverige.

Huvuddelen av monografien upptas av presentation av Hiärnes grammatiska och fonetiska idéer. Ohlsson framhåller hur teorimedveten Hiärne var och hur i många stycken modern han var. Han använder en kontrastiv metod för att bestämma ljuden – här hade han hjälp av sina vida språkkunskaper. Han var helt främmande för Olof Rudbecks patriotism och de märkliga etymologier den ledde till. Han var, sammanfattar Ohlsson, liberalare, smidigare och modernare än Jesper Swedberg.

Stig Örjan Ohlsson är värd stor heder och tacksamhet för att han har gjort oss förtrogna med en av våra viktiga kulturpersonligheter från stormaktstiden och hans tänkande.

Bernt Olsson

Stina Hansson: *Salongsretorik: Beata Rosenhane (1638–74), hennes övningsböcker och den klassiska retoriken*. Skrifter utg. av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet nr 25. Göteborg 1993.

Stina Hanssons nya arbete, *Salongsretorik*, knyter an till två tidigare av hennes hand. Genom att det till inte ringa del rör brevskrivningens konst har det anknytning till *Svensk brevskrivning* från 1988. Och arbetets huvudperson., Beata Rosenhane, var dotter till den Schering Rosenhane som i Münster utarbetade *Hortus regium*, det emblematiska verk om hur ett land skall styras som Stina Hansson utgav 1978.

Beata Rosenhane har lämnat efter sig en rad övningsböcker i att skriva i olika genrer, som ger en troligen unik inblick i hur en förnäm flicka utbildades till det liv som skulle bli hennes. Hansson visar att hennes främsta lärare var fadern och dennes tyske sekreterare Georg Heinrich Ludolf. Övningarna gällde